

# Duurzaamheidsagenda Laarbeek



# Inhoudsopgave

<b>1. Inleiding</b>	3
Zes thema's	3
Uitgangspunten	4
Programmatische aansturing	5
Interactie met de gemeenteraad	6
Participatie van andere stakeholders	7
<b>2. Communicatie &amp; Gedragsverandering</b>	8
<b>3. Agenda 'Duurzaam Wonen'</b>	12
<b>4. Agenda 'Duurzame Leefomgeving'</b>	16
<b>5. Agenda 'Duurzaam Ondernemen'</b>	24
<b>6. Agenda 'Duurzaam Grondstoffengebruik'</b>	28
<b>7. Agenda 'Duurzame Energie'</b>	32
<b>8. Agenda 'Duurzame Gemeentelijke Organisatie'</b>	36



# 1. Inleiding

De gevolgen van klimaatverandering worden steeds duidelijker zichtbaar. Daarmee neemt ook de noodzaak voor het verduurzamen van onze samenleving toe. Niet voor niets zijn er internationaal en nationaal afspraken gemaakt in klimaatakkoorden. Met het programma “Laarbeek schittert duurzaam” zet de gemeente zich met inwoners en bedrijven in voor een duurzame samenleving. Onder duurzaamheid verstaan wij dat we ‘op zo’n manier leven, dat we de generaties na ons niet verhinderen om ook zo te kunnen leven’. Dit betekent dat we niet meer opmaken dan we produceren, niet meer vervuilen dan we schoonkrijgen en geen onomkeerbare gevolgen creëren voor klimaat en milieu. Dat klinkt simpel, maar is in de praktijk een grote uitdaging. Duurzaamheid staat hoog ‘op de agenda’ en die agenda is niet alleen een spreekwoordelijke.

Deze duurzaamheidsagenda brengt focus aan in de onderwerpen waar we ons actief voor inzetten en benoemt concreet wat we willen bereiken en welke activiteiten we daarvoor gaan uitvoeren. De duurzaamheidsagenda volgt een thematische indeling, waarin per thema is weergegeven welke ambities we hebben, welke activiteiten zijn gepland, wanneer we deze uitvoeren en welke partners hierbij zijn betrokken. Een nauwkeurige planning en financiële paragraaf treft u niet aan in deze duurzaamheidsagenda. Daarvoor is de agenda te veelomvattend en zijn teveel zaken nog te onzeker. Doorlopend worden de doelen en benodigde middelen per activiteit geconcretiseerd, zodra een benoemde activiteit opgestart wordt of opgestart moet worden.

## Zes thema’s

De afgelopen jaren is er al veel bereikt in het kader van duurzaamheid. De duurzaamheidsleningen, de Dragons’ Den en de Groenstrijd zijn mooie voorbeelden waar we erg trots op zijn. Toch ontbrak hierin de focus die nodig is om onze ambities richting een duurzame samenleving te realiseren. Daarom zijn we in 2018 gestart met een focustraject. Dit traject bestond uit gesprekken met het college, een brainstorm met alle ambtenaren, de uitwisseling van ideeën met buurgemeenten, een focusavond voor inwoners en andere betrokken partijen, en een verdere ambtelijke verdieping op onderwerpen die naar voren kwamen. Op basis hiervan zijn zes thema’s geselecteerd, waarvan er vier uit het focustraject zijn voortgekomen en twee door de gemeente zijn toegevoegd.

De vier thema’s uit het focustraject zijn: (1) duurzaam wonen, (2) duurzame leefomgeving, (3) duurzaam ondernemen en (4) duurzaam grondstoffengebruik. Daarnaast is de energietransitie een landelijke verplichting die ons de kans biedt om onze CO<sup>2</sup>-uitstoot te verminderen. We hebben het thema (5) duurzame energie dan ook aan onze duurzaamheidsagenda toegevoegd. En ten slotte heeft het college de ambitie uitgesproken voor een (6) duurzame gemeentelijke bedrijfsvoering.

## Focus aanbrengen

Om binnen de vier gekozen thema’s verdere focus aan te kunnen brengen, zijn tijdens een focusavond in februari 2019 geïnteresseerde inwoners en andere stakeholders betrokken bij het selecteren van mogelijke activiteiten en het prioriteren daarvan. Daarmee is per thema

een aantal accenten gelegd die vervolgens vertaald zijn naar gemeentelijke ambities en activiteiten. Om de activiteiten in de juiste context te kunnen plaatsen is het belangrijk om de accenten die tijdens de focusavond gelegd werden te vermelden. Daarom zal in de omschrijving van de duurzaamheidsagenda elk thema (hoofdstuk) starten met een korte inleiding en procesbeschrijving die een beeld geeft van de gelegde accenten. Een rode draad bij alle thema's is het belang van gedragsverandering. Duurzaamheid is immers vooral te bewerkstelligen door de keuzes die inwoners, organisaties, bedrijven en de gemeente maken. Dat is een breed terrein, maar het geven van voorlichting, ontsluiten van informatie en communiceren over duurzaamheid zijndaar een essentieel onderdeel van. Wat zijn de juiste communicatiemiddelen en hoe zorgen we voor verbinding en interactie met onze inwoners? Hoe kunnen we samen met inwoners de agenda uitvoeren? Omdat dit aspect bij alle thema's terugkeert en door alle belanghebbenden zo belangrijk gevonden wordt, is in een apart hoofdstuk aandacht besteed aan communicatie en gedragsverandering.

## Uitgangspunten

In deze duurzaamheidsagenda worden voor de zes thema's ambities en bijbehorende activiteiten omschreven. Hiermee kunnen we in Laarbeek op een doelgerichte wijze aan de slag. De ambities en activiteiten zijn in wisselwerking met elkaar tot stand gekomen. Hiervoor zijn we met partners tot nieuwe ideeën gekomen. Maar er is ook goed gekeken naar succesvolle activiteiten uit het verleden en naar eerder beleid, zoals het programma "Laarbeek Energiek", het coalitieakkoord "Handen Ineen", het landschapsonwikkelingsplan en het Werkplan Circulaire Economie.

Los van de themakeuze in de uitwerking hebben we een aantal vaste uitgangspunten gehanteerd waar de duurzaamheidsagenda aan moet voldoen. Deze hebben vooral betrekking op de manier van werken. Deze uitgangspunten zijn:

- In lijn met de '**Laarbeek-methode**' wordt er in de duurzaamheidsagenda nadrukkelijk samenwerking binnen en buiten de organisatie gezocht. Er is ruimte voor participatie in het gehele proces en alle belangen en stemmen worden meegenomen.
- De duurzaamheidsagenda zoekt aansluiting bij belangrijke **maatschappelijke thema's**, zoals de sociale binding en het tegengaan van eenzaamheid.
- De duurzaamheidsagenda heeft aandacht voor de **kwaliteit van de woonomgeving**, bijvoorbeeld op het gebied van veiligheid en uitstraling.
- In de duurzaamheidsagenda wordt een **integrale en interdisciplinaire blik** in de planvorming gehanteerd, zodat alle expertise wordt benut en de duurzaamheidsagenda goed aansluit bij andere activiteiten en programma's.
- De duurzaamheidsagenda stelt **reële doelen**, waarin inwoners behapbare stappen zetten en er haalbare voorbeelden en successen worden gepresenteerd.
- De duurzaamheidsagenda omvat **duidelijk en concreet beleid**, waarin inwoners de gestelde doelen en activiteiten goed in beeld hebben en er nauwkeurig wordt gelet op win-winkansen.
- De duurzaamheidsagenda streeft naar **innovatief beleid**, waarin wordt ingespeeld op maatschappelijke dynamiek en inwoners worden geïnspireerd.
- De duurzaamheidsagenda bevat activiteiten die **financieel haalbaar en houdbaar** zijn. Alle inwoners moeten mee kunnen doen en er worden voldoende middelen toegekend om de doelen te laten slagen.

Deze uitgangspunten zijn meegenomen bij de bepaling van onze ambities en activiteiten. Dit heeft zich vertaald in deze duurzaamheidsagenda. Hierbij moet worden opgemerkt dat er ruimte blijft voor nieuwe initiatieven van inwoners en buurgemeenten. De duurzaamheidsagenda is geen statisch document. De opzet is zodanig dat de duurzaamheidsagenda steeds bijgesteld kan worden. Daarom is gekozen voor een onderverdeling in activiteiten die we al doen en willen blijven doen (categorie 1), activiteiten die we op korte termijn (in 2020) willen gaan opstarten (categorie 2) en activiteiten voor de langere termijn (categorie 3). De laatste categorie kan gezien worden als een 'groslijst' van activiteiten die passend zijn binnen het gekozen thema. Hieruit kunnen steeds keuzes gemaakt worden welke activiteiten daadwerkelijk naar een concreet doel of project worden omgezet (helder geformuleerd en afgestemd op beschikbare capaciteit en budget). Daarmee komt de activiteit in categorie 2 terecht. In deze categorie zitten dus de activiteiten waar we concreet onze energie op zetten. Daarmee wordt ook duidelijk welke activiteiten iets langer moeten wachten; niet omdat ze niet belangrijk zijn, maar omdat we niet alles tegelijk kunnen doen. Wat in categorie 2 terecht komt bepaalt het college in samenspraak met de raad. Ambtelijk vertalen we dan de gekozen activiteiten naar concrete meetbare doelen, voorzien van een planning voor het desbetreffende jaar. Aan categorie 3 kunnen steeds nieuwe activiteiten worden toegevoegd en er kunnen ook activiteiten geschrapt worden.

### **Programmatische aansturing**

Bij de vaststelling van het programmaplan duurzaamheid in april 2016 is gekozen voor een programmatische aansturing. De argumentatie die daaraan ten grondslag lag is nog steeds van kracht. Duurzaamheid is zo'n breed begrip dat het niet één project of functie is. Het gaat om het behalen van een aantal doelen, waarbij de weg daar naartoe niet geheel duidelijk is. De voorspelbaarheid is beperkt. Een programma is een tijdelijke organisatievorm gericht op het realiseren van doelen waarvoor in samenhang verschillende activiteiten moeten worden uitgevoerd. Gedurende het programma worden nieuwe initiatieven genomen die samen moeten zorgen dat de doelen worden bereikt. En hoewel we nu meer focus aanbrengen in de agenda, blijft de programmatische aansturing nog steeds de best passende.

De programmatische aansturing vindt plaats vanuit het team duurzaamheid. Hier ligt ook de primaire verantwoordelijkheid voor de uitvoering van de duurzaamheidsagenda. Het team bestaat uit 3 ambtelijk medewerkers ondersteund door een trainee en een communicatieadviseur. Daarbij moet worden opgemerkt dat deze medewerkers de uitvoering van de duurzaamheidsagenda náást hun reguliere werkzaamheden doen. Hun tijd is dus niet volledig beschikbaar voor de duurzaamheidsagenda. Incidenteel zullen ook andere medewerkers betrokken worden, maar dat zal vooral op projectbasis zijn. Daarnaast heeft het team duurzaamheid een rol in het creëren van bewustwording bij alle ambtelijk medewerkers als het gaat om de implementatie van duurzaamheid in hun werk.

Een valkuil bij deze organisatievorm is dat de lijnorganisatie en programmaorganisatie elkaar in de weg zitten of een onvoldoende duidelijk beeld hebben van wie waar mee bezig is. Een goed samenspel is cruciaal. De stuurgroep (bestaande uit twee wethouders, het afdelingshoofd beleid en projecten en het programmateam duurzaamheid) speelt daarin een belangrijke rol.

De uitvoering van de duurzaamheidsagenda zal moeten gebeuren met een beperkte ambtelijke capaciteit ten opzichte van de ambities die geformuleerd zijn en de inbreng die in regionale

trajecten zoals bijvoorbeeld de RES (Regionale Energie Strategie) van ons verwacht wordt. De rekenkamercommissie constateerde dit ook in haar onderzoeksrapport van juli 2019. Daarnaast zijn er veel onzekerheden en is het op het gebied van duurzaamheid bijna niet te voorspellen wat er over een jaar op je pad komt. Beslissingen die elders worden genomen, innovaties en initiatieven uit de samenleving beïnvloeden het speelveld constant. Dat betekent dat er ruimte moet zijn voor flexibiliteit. Maar dat betekent ook dat er steeds keuzes gemaakt moeten worden over prioritering en temporisering van activiteiten. Dat kan ook invloed hebben op de duurzaamheidsagenda.

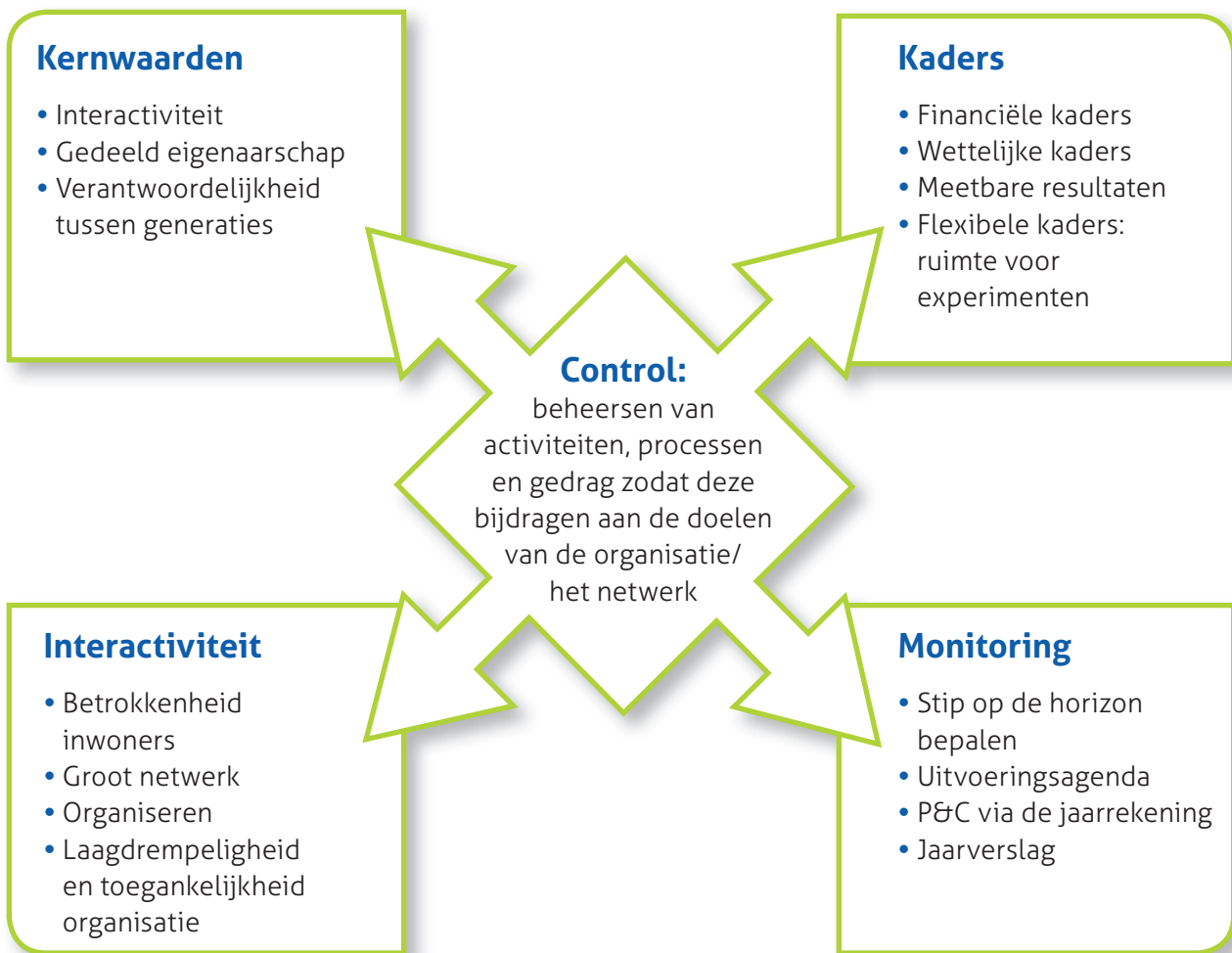
## **Interactie met de gemeenteraad**

De voorliggende duurzaamheidsagenda is niet alleen een lijstje met activiteiten. Het is óók een sturingsinstrument voor de gemeenteraad. De activiteiten die op de duurzaamheidsagenda staan kunnen, wanneer nodig, door de raad opnieuw geprioriteerd worden. Ook kunnen er in de toekomst activiteiten aan worden toegevoegd. Door te werken met één dynamische duurzaamheidsagenda blijft het overzicht steeds bewaard. Zo zijn de consequenties die een keuze heeft voor andere activiteiten relatief gemakkelijk en snel inzichtelijk te maken.

Deze duurzaamheidsagenda is dus een belangrijk hulpmiddel om de interactie met de gemeenteraad beter vorm te geven. Dit was immers een nadrukkelijke wens van de raad. Deze wens kwam naar voren uit het rekenkameronderzoek van juli 2019. We blijven rapporteren via de reguliere planning en control cyclus (kadernota, begroting, tussenrapportages, jaarrekening) en via raadsinformatiebrieven. Maar daarnaast organiseren we ook minimaal 2x per jaar 'terugkoppelmomenten' met de raad, waarin we de stand van zaken m.b.t. de duurzaamheidsagenda toelichten en doorspreken. Tijdens die 'terugkoppelmomenten' kan ook worden ingegaan op nieuwe kansen en ontwikkelingen, kunnen eventuele knelpunten worden benoemd en eventuele keuzeopties worden besproken. Ook is het mogelijk om andere stakeholders een rol te geven bij deze bijeenkomsten. Het is mogelijk om deze 'terugkoppelmomenten' als aparte (thema) bijeenkomsten te organiseren, maar het is ook denkbaar deze te combineren met reguliere commissievergaderingen.

De rekenkamercommissie heeft de aanbeveling gedaan om als hulpmiddel voor een betere monitoring en informatievoorziening aan de gemeenteraad het raamwerk met de vier 'levers of control' te introduceren. Het gaat dan om het geven van reflectie op de vier begrippen:

- Kernwaarden
- Kaders
- Interactiviteit
- Monitoring



*Afbeelding: De vier 'levers of control'*

In de interactie met de gemeenteraad zullen we de activiteiten uit de duurzaamheidsagenda steeds spiegelen aan de vier 'levers of control'. Daarbij is niet alleen de vraag relevant of het gestelde doel binnen de gestelde (financiële) kaders is behaald, maar ook de manier waarop. Wat heeft het project maatschappelijk gebracht? Hoe groot (of klein) was de betrokkenheid van onze inwoners? En zijn onze kernwaarden er mee versterkt? In de voorliggende duurzaamheidsagenda is weergegeven waar we onze energie op zetten, wat we gaan doen en/of willen bereiken en wie we daarbij nodig hebben. Daarmee hebben we een goede basis om zowel de informatievoorziening richting de raad als de mogelijkheden voor sturing door de raad een stevige impuls te geven.

### **Participatie van andere stakeholders**

We hebben onszelf de vraag gesteld hoe we participatie met diverse stakeholders het beste vorm kunnen geven. Conclusie is dat de samenwerking per project zo divers is, dat het moeilijk is om die te vangen in één participatiestrategie. Bij elke activiteit of project zullen we onszelf de vraag stellen welke partijen belangen hebben, hoe we daarin met ze samenwerken en wat daarvoor de beste vorm is. Daarnaast staan we natuurlijk open voor alle duurzame initiatieven 'van buitenaf'. Ook daarvoor geldt dat vooraf een stakeholdersanalyse gemaakt wordt om te kunnen bepalen welke vorm van participatie het best past bij de activiteit. Er is dus geen standaard 'klankbordgroep duurzaamheid'. Temeer ook om te voorkomen dat we vooral over duurzaamheid praten in plaats van aan de slag te gaan.

## 2. Communicatie & gedragsverandering





**Duurzaamheid komt sterk tot uiting in het gedrag van inwoners, organisaties en bedrijven. Het succes van deze duurzaamheidsagenda staat of valt met keuzes die zij hier zelf in maken. Ook tijdens de bijeenkomsten met inwoners en belanghebbenden bleek gedragsverandering in alle thema's essentieel om gestelde doelen te bereiken. Er bestaat vaak een verschil tussen wat men zou willen doen en wat men daadwerkelijk doet, mede door een gebrek aan kennis over de mogelijkheden tot en consequenties van verduurzaming. Toch leidt weten, willen en kunnen ook niet altijd tot actie. Het beïnvloeden van gedrag vraagt dus om meer dan voorlichtingscampagnes. Het gaat hierbij ook om interactie, het aanreiken van behapbare stappen, aansluiting vinden bij de intrinsieke motivatie en het faciliteren van duurzame maatregelen. Zo komt er een duurzame beweging op gang, waarbij mensen zelf in actie komen, die nog veel groter is dan de reikwijdte van de gemeente. Daarom loopt communicatie als een rode draad door deze duurzaamheidsagenda en draagt het bij aan de ambities die hierin zijn uitgesproken.**

## **Visie op communicatie**

We willen in Laarbeek een duurzame gedragsverandering bewerkstelligen bij onze inwoners en bedrijven. Communicatie draagt bij aan het bereiken, betrekken en binden van inwoners en bedrijven bij duurzaamheid. Omdat iedereen hier een bijdrage aan kan leveren, is co-creatie in de communicatie van groot belang. Dit is een manier van werken, waarin alle deelnemers invloed kunnen hebben op het proces. Zo wordt het draagvlak vergroot en krijgen inwoners en partners de mogelijkheid om van elkaar te leren. De gemeente faciliteert dit proces. Bovendien geeft de gemeente zelf het goede voorbeeld door duurzaamheid een volwaardig onderdeel van de werkprocessen te maken en deze ervaringen actief te delen met inwoners, bedrijven en organisaties.

## **Communicatiestrategie**

In de voorgaande alinea komt naar voren dat co-creatie, waar mogelijk, het leidende principe is in onze communicatie. We hebben ook te maken met diverse doelgroepen omdat er inwoners zijn die vanuit de duurzaamheidsgedachte mee willen doen. Anderen zijn getriiggerd door financiële prikkels. Je hebt te maken met de early adapters en de mensen die niet direct mee willen en liever de kat uit de boom kijken voordat ze zelf tot actie over gaan. Om te bereiken dat iedereen mee wil doen kunnen we niet volledig vasthouden aan een vastomlijnd plan, maar gaan we ruimte creëren om de dialoog aan te gaan en continue anticiperen op wat actueel is. Daarom hanteren wij in de aanpak de volgende richtlijnen:

- **We communiceren op een positieve, inspirerende en enthousiaste toon.** Hierbij worden mensen zowel impliciet als expliciet uitgenodigd om mee te denken en deel te nemen.
- **We presenteren kleine stappen die haalbaar en behapbaar zijn.** Een activiteit moet mensen weten te prikkelen om zelf in beweging te komen. Het is daarom belangrijk dat activiteiten ook daadwerkelijk voor iedereen binnen bereik zijn, ongeacht hun portemonnee. Wij proberen de boodschap zo goed mogelijk af te stemmen op intrinsieke motivatie en persoonlijk belang. Daarnaast zetten wij in op het plezier dat duurzame maatregelen kunnen opleveren. Zo gebruikt niet iedereen enkel een energie-applicatie om energie te besparen, maar bijvoorbeeld ook omdat ze het leuk vinden om die feedback hierover gevisualiseerd te krijgen.

- **Welichten herkenbare situaties uit die duurzaamheid tastbaar maken.** Het is belangrijk dat een boodschap binnen de belevingswereld van mensen past. Zo kunnen mensen zich identificeren met het de boodschap. We delen daarom graag duurzame successen of leermomenten van inwoners, bedrijven en organisaties uit onze eigen gemeente. Om deze verhalen te kunnen ophalen doen wij een beroep op (de netwerken van) onze partners.
- **We maken in een boodschap gebruik van concrete overtuigings technieken.** Naast een verbetering van kennis richten wij ons in communicatie ook direct op een verandering van gedrag. Hiervoor is niet enkel de selectie van relevante boodschappen van belang, maar zullen wij ook moeten zorgen dat onze boodschap inhoudelijk en tekstueel overtuigend is. Hiervoor passen wij technieken als sociale bewijskracht, wederkerigheid, presentatie van rolmodellen en het aandragen van keuzes toe. Dit ondersteunt een geleidelijke gedragsverandering.
- **We zorgen voor een heldere positionering van onze communicatie.** Ter bevordering van de herkenbaarheid brengen we eenheid in de communicatie met één boodschap en één beeldmerk: Laarbeek schittert duurzaam. Er komt een actuele website voor alle duurzaamheidscommunicatie: [www.laarbeek.nl/duurzaam](http://www.laarbeek.nl/duurzaam). Bij initiatieven waarbij de gemeente niet leidend is of waarbij er wordt samengewerkt met andere partijen, verwijzen we door naar de desbetreffende websites (bijvoorbeeld bij de Groene Zone of de website van Stichting Platform Duurzaam Laarbeek). Op deze manier wordt het voor inwoners, bedrijven en organisaties duidelijk dat ze altijd bij de gemeente terecht kunnen voor allerhande informatie over duurzaamheid, ook wanneer het geen initiatief van de gemeente betreft.
- **We zorgen voor frequente communicatie over de breedte van de zes thema's.** Het is essentieel dat we de zichtbaarheid van duurzaamheidsprojecten vergroten en boodschappen veelvuldig te herhalen. Zo worden mensen voortdurend gestimuleerd tot het ondernemen van actie en het volhouden van hun nieuwe gedrag. Met een communicatiekalender borgen we de frequentie van communicatiemomenten en de spreiding van thema's. Dit blijft echter een dynamisch document, waarin ruimte is om in te spelen op de actualiteit.
- **We stemmen communicatie af op het thema of de activiteit.** Communicatie is maatwerk. Om de boodschap zo goed mogelijk over te brengen, wordt per thema of activiteit goed nagedacht over de doelgroep en over welke aanpak qua medium, timing en frequentie het meest effectief is om die te bereiken. Daarnaast bestaan er hier en daar mogelijkheden om aan te sluiten bij de communicatie van bestaande samenwerkingsplatformen (bijvoorbeeld het Innovatiehuis). Zo ontstaat een divers palet aan communicatievormen waarmee inwoners, bedrijven en organisaties worden bereikt. Dit varieert van de krantenberichten tot face-to-face contact en van langdurige campagnes tot eenmalige aankondigingen van acties.
- **De gemeente vervult een voorbeeldrol.** We streven naar een voortdurende dialoog tussen inwoners, andere partners en de gemeente over duurzame initiatieven. Het is belangrijk dat de gemeente zelf laat zien wat er in dit kader wordt gedaan. Het is tevens belangrijk dat we transparant durven te zijn over wat nog niet lukt en verantwoordelijkheid nemen voor wat we doen om dat te verbeteren. Zo stimuleren we zelf de gewenste dialoog over duurzaamheid en geven we inwoners, bedrijven en organisaties de kans om van ons te leren.

## Onderzoek

Belangrijk bij de communicatiestrategie is kennis te hebben van de kennis, de houding en het gedrag van onze inwoners. Daarom zetten we onderzoek in. Met o.a. de inzet van het TOP-onderzoek met het burgerpanel van Laarbeek weten we wat mensen weten (en wat nog niet), hoe ze aankijken tegen alle duurzaamheidsacties en of ze zelf duurzaam leven. Op basis van die input stellen we de communicatiestrategie steeds bij.



### 3. Agenda 'Duurzaam Wonen'



## Inleiding

Het thema 'duurzaam wonen' gaat over wat inwoners in en rondom hun huis kunnen doen om te verduurzamen. In Nederland zijn we aan een moderne levensstijl gewend, waarbij veel elektriciteit wordt gebruikt om alle apparaten in en om het huis draaiende te houden. Ook kost het veel energie om onze woningen elke winter te verwarmen. Dit gebeurt nu nog vooral met fossiele aardgas. Het staat vast dat er veel gaat gebeuren de komende jaren als het gaat om duurzaam wonen. Het Nederlands Klimaatakkoord omschrijft dat gemeenten hun wijken uiterlijk in 2050 aardgasvrij moeten maken. In 2030 moeten we 49% CO<sup>2</sup> hebben bespaard ten opzichte van 1990. Daarnaast zien we meer 'onderhoudsvriendelijke tuinen' met veel steen, terwijl planten, bomen en struiken een positief effect hebben op het klimaat. Om in bovengenoemde dingen te kunnen verduurzamen, is het essentieel dat de inwoners met ons meedenken en bereid zijn om zelf stappen te zetten in de keuzes die ze maken.

## Proces

De gemeente heeft samen met inwoners en maatschappelijke organisaties nagedacht over de invulling van het thema 'duurzaam wonen' en de prioriteiten die hierin gesteld kunnen worden. Hierbij is vooral geduid hoe we als gemeenschap de uitdaging als omschreven in het Klimaatakkoord aan kunnen gaan.

- De natuur behoort een volwaardige plaats te krijgen in de gebouwde omgeving. Met andere woorden: onze huizen en tuinen behoren zoveel mogelijk natuurinclusief te zijn. Groene tuinen en een gebalanceerde lokale biodiversiteit dragen bij aan de kwaliteit van de leefomgeving. Het heeft een positief effect op de gezondheid van bewoners, het vermindert luchtvervuiling en het verkleint de temperatuurverschillen.
- Collectieve duurzaamheidsmaatregelen hebben een grotere slagkracht en zijn vaak goedkoper. Door samenwerking in wijkraden, buurtverenigingen en andere groepen te faciliteren en door met deze partijen duurzaamheidsacties op te zetten, kunnen we doeltreffende maatregelen nemen en versterken we het sociale klimaat in de gemeente.
- Om de inwoners in staat te stellen om weloverwogen keuzes te maken is het belangrijk dat de gemeente de informatievoorziening over duurzame maatregelen verbetert.
- Tot slot moet duurzaam wonen toegankelijk zijn voor iedereen: voor zowel particuliere woningeigenaren als huurders en zowel draagkrachtige inwoners als kwetsbare inwoners.

Bovenstaande input heeft zich vertaald naar het volgende toekomstbeeld, aan de hand waarvan ambities en activiteiten zijn vormgegeven:

***Inwoners van Laarbeek besparen energie waar mogelijk en maken in 2050 bijna geen gebruik meer van fossiele energiebronnen. Woningen en tuinen zijn natuurinclusief ingericht.***

## Ambities

- 1. Duurzame bestaandewoningvoorraad:** Een goed geïsoleerde en aardgasvrije woningvoorraad, voorzien van duurzame elektriciteit.
- 2. Duurzame nieuwbouw:** Energieneutrale nieuwbouwwoningen.
- 3. Natuurinclusieve gebouwde omgeving:** Groene tuinen en woningen die de lokale biodiversiteit bevorderen.
- 4. Gedragsverandering** van de Laarbeekse inwoners, waarbij inwoners bewuste en goed doordachte duurzame keuzes maken.

## Wat we nu al doen en blijven doen

Activiteit	Beschrijving / onderbouwing	Bijdrage ambitie	Partners
Zonnepanelenproject de Groene Zone	Een project waarin 12 samenwerkende gemeenten zonnepanelen voorfinancieren voor inwoners. Deelnemende inwoners worden volledig ontzorgd door de serviceprovider in aanleg en onderhoud.	Duurzame bestaande woningvoorraad	12 samenwerkende gemeenten, Tautus (serviceprovider)
Duurzaamheid in prestatieafspraken woningcorporaties	Afspraken over energiebesparing, warmtetransitie en zonnepanelenproject.	Duurzame bestaande woningvoorraad	WoCom
Lening duurzame warmte nieuwbouw	Financiële tegemoetkoming in de kosten voor duurzame warmte-oplossingen bij nieuwbouw.	Duurzame nieuwbouw	Bouwers
Samenwerking met SPDL en DWL	Een samenwerking waarin we elkaar helpen om duurzaamheid onder de aandacht te brengen bij inwoners. Daarnaast wordt inwoners praktische hulp aangeboden omtrent duurzame maatregelen in en om het huis.	Duurzame bestaande woningvoorraad, Gedragsverandering	Stichting Platform Duurzaam Laarbeek (SPDL) en Duurzaam Wonen Laarbeek (DWL)
Buurkracht	Organisatie die burens samenbrengt en ondersteunt in het opzetten van duurzame initiatieven, zoals gezamenlijk inkopen van zonnepanelen of isolatie.	Duurzame bestaande woningvoorraad, Gedragsverandering	Buurkracht, wijkraden, SPDL
Operatie Steenbreek	In samenwerking met stichting Steenbreek en bewoners stimuleert de gemeente kleine lokale maatregelen om tuinen te vergroenen. Kortom: steen eruit, plan erin.	Natuurinclusieve gebouwde omgeving	Stichting Steenbreek, Groenondernemers, Inwoners

## Nieuwe activiteiten die we in 2020 opstarten

Activiteit	Beschrijving / onderbouwing	Bijdrage ambitie	Partners
Energieloket	Opzetten en promoten van een regionaal energieloket, waar inwoners terecht kunnen met vragen over energiebesparing en het energiezuinig maken van hun huis. De eerste opzet bestaat al, in 2020 wordt dit concept verbeterd en verder uitgewerkt.	Duurzame bestaande woningvoorraad, Gedragsverandering	21 gemeenten in de Metropool Regio Eindhoven

Activiteit	Beschrijving / onderbouwing	Bijdrage ambitie	Partners
Verbeteren informatievoorziening subsidies en leningen	Verbeteren van informatie over duurzame maatregelen, subsidies en leningen van de overheid (nationaal, regionaal en lokaal) op de website van de gemeente. Overzichtelijke lijst met partners en doorklik-links.	Duurzame bestaande woningvoorraad, Gedragsverandering	Subsidieverstrekkers
Aanscherpen duurzaamheid in gunningscriteria	Onderzoeken in hoeverre we duurzaamheid als criterium kunnen opnemen in gebiedsontwikkeling en in hoeverre we duurzaamheid kunnen formaliseren in de werkwijze van de afdeling Ruimtelijke Ontwikkeling.	Duurzame nieuwbouw	Afdeling Ruimtelijke Ontwikkeling
Informereren over natuurinclusieve bebouwde omgeving	Flyer opstellen om vervolgens breed uit te zetten in de gemeente. Zo worden inwoners gestimuleerd om tuinen te vergroenen en/of maatregelen te nemen om de biodiversiteit op en rondom het huis te bevorderen.	Natuurinclusieve bebouwde omgeving	IVN
Subsidie afkoppelen regenwater	Verminder afvoer van regenwater naar riolering.	Natuurinclusieve bebouwde omgeving	Samenwerkende Peelgemeenten
Organiseren duurzaamheidscafé	We organiseren 2x per jaar informatiebijeenkomsten over bepaalde onderwerpen waarin de gemeente inwoners informeert en met ze in gesprek gaat. Het thema voor 'duurzaam wonen' in 2020: Aardgasvrije wijken/warmtetransitie.	Gedragsverandering	O.a. SPDL, DWL, IVN, gastsprekers en experts (per thema anders)

## Wat we op de langere termijn willen doen (na 2020)

Activiteit	Beschrijving / onderbouwing	Bijdrage ambitie	Partners
Deelname 'duurzame huizen route'	Een aantal activiteiten per jaar waarin inwoners leren van hun buren. Goede voorbeelden krijgen een podium. Het platform voor de Nationale Duurzame Huizen Route heeft de organisatie in handen.	Duurzame bestaande woningvoorraad	Nationale Duurzame Huizen Route, SPDL, DWL
Opstellen informatiefolder voor bouwers en kopers	Folder die informatie over duurzaamheidsmaatregelen op een positieve manier toegankelijk en overzichtelijk maakt.	Duurzame bestaande woningvoorraad, Duurzame nieuwbouw	Energieket, DWL, SPDL
Opstellen plan van aanpak 'duurzaamheid en minima'	Onderzoeken hoe we duurzaamheid kunnen vervlechten in het minimabeleid en de uitvoering daarvan. Gedacht kan worden aan energiezuinige apparaten en gedragsverandering.	Gedragsverandering	Woningcorporaties, maatschappelijke organisaties

## 4. Agenda 'Duurzame Leefomgeving'





## Inleiding

Het thema 'duurzame leefomgeving' richt zich op de openbare ruimte en op het buitengebied. Bij een duurzame leefomgeving denken we al snel aan natuur en groen, maar het thema is veel breder. Zo moeten we bijvoorbeeld bedenken hoe we om kunnen gaan met grote hoeveelheden regenwater, of met droogte en hitte. Want met dit soort weersextremen krijgen we in de toekomst steeds vaker te maken. Hoe kunnen we daar in Laarbeek in onze eigen omgeving het beste mee omgaan? De agenda 'duurzame leefomgeving' gaat daar verder op in.

## Proces

De gemeente heeft samen met inwoners en maatschappelijke organisaties nagedacht over de invulling van het thema 'duurzame leefomgeving' en de prioriteiten die hierin gesteld kunnen worden. Tijdens de focusavond bleek dat de volgende punten met betrekking tot het thema 'duurzame leefomgeving' belangrijk gevonden worden:

- Er is een groot besef dat klimaatverandering consequenties heeft voor de manier waarop we onze leefomgeving inrichten. De gemeente moet rekening houden met het vaker voorkomen van extremere weersituaties zoals hitte, droogte of zware regenval. Concreet betekent dit onder andere, dat er voldoende ruimte moet zijn voor waterberging.
- Er is een duidelijke focus gelegd op het verduurzamen van de landbouw. Dat begint met het zorgen voor een gezonde bodem, een watersysteem dat op orde is en een goede bodemvruchtbaarheid. Maar daarnaast zal er ook ingezet moeten worden op het meer integreren van natuur en verhoging van biodiversiteit in de agrarische bedrijfsvoering. De gemeente is daarbij niet primair aan zet, maar zou moeten ondersteunen waar mogelijk.
- Laarbeek is een groene gemeente. Inwoners en maatschappelijke organisaties geven aan dat de gemeente nadrukkelijk moet blijven inzetten op groen en natuur. Dat geldt zowel voor de aanleg van nieuw groen als voor het beheer van bestaand groen en geldt zowel voor het buitengebied als in de dorpen. Met de aanleg van nieuw groen en een goed beheer van bestaand groen wordt ook de biodiversiteit bevorderd.
- Ook het belang van samenwerking (zowel binnen de gemeente als daarbuiten) wordt door alle betrokkenen onderstreept. Juist die samenwerking heeft in Laarbeek al tot diverse succesvolle projecten geleid en is erg waardevol gebleken. Samen bereiken we meer dan alleen.
- Tot slot, is er aandacht gevraagd voor een natuurinclusieve gebouwde omgeving. Dit aspect is verder uitgewerkt binnen het thema duurzaam wonen.

Bovenstaande input heeft zich vertaald naar het volgende toekomstbeeld, aan de hand waarvan ambities en activiteiten zijn vormgegeven:

***De leefomgeving in de gemeente Laarbeek is goed ingericht op het opvangen van de gevolgen van klimaatverandering (te nat, te droog, te heet) en is waardevol voor een grote verscheidenheid aan plant- en diersoorten (biodiversiteit).***

## Ambitie

- 1. Een duurzaam watersysteem:** Een watersysteem dat schade door wateroverlast voorkomt, water vast kan houden als er teveel is en water kan leveren als er te weinig is.
- 2. Verduurzamen grondgebruik in het buitengebied:** Faciliteren van een duurzamer en natuurinclusiever grondgebruik in het buitengebied waaronder het stimuleren van kringlooplandbouw.
- 3. Verhoging van de biodiversiteit:** Nemen van maatregelen en opstarten van projecten die zorgen voor een grotere variatie aan plant- en diersoorten.
- 4. Minder verharding en meer groen in de dorpen:** Verminderen van verharding en meer ruimte voor groen in de openbare ruimte in de dorpen.
- 5. Samenwerking:** Organiseren van samenwerkingen tussen inwoners, bedrijven en gemeente om samen de leefomgeving te verduurzamen.



## Wat we nu al doen en blijven doen:

Activiteit	Beschrijving /onderbouwing	Bijdrage ambitie	Partners
Uitvoeren klimaatstresstest	Om de kritische punten van ons watersysteem in beeld te krijgen wordt een klimaatstresstest uitgevoerd.	Duurzaam watersysteem	Peelgemeenten, Arcadis, Waterschap
Plek maken voor waterberging in de openbare ruimte	We hanteren het uitgangspunt dat we hemelwater zoveel mogelijk in de openbare ruimte kunnen bergen. Dat betekent dat het openbaar groen in de toekomst ook meer een functie krijgt om (tijdelijk) hemelwater te kunnen bergen.	Duurzaam watersysteem	Inwoners, werkvoorbereiders, aannemers
Aanleg ecologische verbindingzones	Met ecologische verbindingzones verbinden we (nieuwe en bestaande) natuurgebieden met elkaar. De komende jaren zetten we in op de voorbereiding en realisatie van EVZ's bij de Goorloop (afronding), de Heieindse Loop, Mariahouts Bos – Het Geregt en de Snelle Loop. Waar zich kansen voordoen is nooit exact te voorspellen. We moeten dus voldoende flexibiliteit hebben om te kunnen anticiperen op ontwikkelingen.	Verhoging biodiversiteit	Diverse grondeigenaren, waterschap, provincie, lokale organisaties zoals IVN, ZLTO, Laarbeeks Landschap
Ecologisch bermbeheer	Vele kilometers bermen en sloten worden in Laarbeek ecologisch beheerd. We voeren maaisel af waardoor bermen verschaald worden en er meer ruimte komt voor bloemen. Waar voldoende ruimte is, kan struweel tot ontwikkeling komen of zelfs aangeplant worden. Deze aanpak is succesvol en blijven we continueren, waarbij we aandacht blijven houden voor de bergings- en afvoercapaciteit van sloten.	Verhoging biodiversiteit	Aannemers en lokale organisaties zoals IVN, ZLTO en Laarbeeks Landschap
Stimuleren van de aanleg van bloemrijke akkerranden	Bloemrijke akkerranden zijn positief voor de biodiversiteit en zorgen voor meer insecten en vogels. Bovendien geven ze een fraai beeld. We blijven de aanleg van deze randen jaarlijks stimuleren door middel van subsidie.	Verhoging biodiversiteit	Agrarische ondernemers, Laarbeeks Landschap

Activiteit	Beschrijving /onderbouwing	Bijdrage ambitie	Partners
Verminderen aantal m2 verharding	In de dorpskernen is een groot deel van de openbare ruimte verhard. Dat is lang niet altijd omdat het noodzakelijk is. Bij wegconstructies hanteren we het uitgangspunt dat alleen verharding wordt aangelegd waar die noodzakelijk is. Reststroken of overhoeken worden niet dicht bestraat, maar blijven groen. We werken actief mee aan bewonersinitiatieven om verharding in de openbare ruimte te verminderen.	Meer groen en minder verharding in dorpen	Inwoners, werkvoorbereiders, aannemers
Vergroten infiltratiemogelijkheden van verharde oppervlakten	Meer gebruik maken van waterdoorlatende bestratingsmaterialen (bijvoorbeeld grasstenen) of bestratingspatronen.	Meer groen en minder verharding in dorpen	Inwoners, werkvoorbereiders, aannemers
Deelname aan Operatie Steenbreek	Laarbeek wordt vaak genoemd als voorbeeldgemeente op het gebied van groen, participatie en duurzaamheid. We delen onze successen graag en leren ook graag van andere Steenbreekgemeenten. Daarom nemen we actief deel aan Steenbreekactiviteiten.	Samenwerken voor een duurzame leefomgeving	Steenbreek gemeenten
Boomfeestdag	We nemen jaarlijks actief deel aan de boomfeestdag en werken daarmee aan bewustwording bij kinderen. De opzet van de boomfeestdag is gericht op educatie met als afsluiting het aanplanten van een boom op een bijzondere locatie.	Samenwerken voor een duurzame leefomgeving	Scholen en IVN Laarbeek
Zaaiacties	We organiseren jaarlijks collectieve zaaiacties waarbij de gemeente bloemzaad beschikbaar stelt en inwoners stukjes kunnen inzaaien.	Samenwerken voor een duurzame leefomgeving	Laarbeeks Landschap

## Nieuwe activiteiten die we in 2020 opstarten:

Activiteit	Beschrijving / onderbouwing	Bijdrage ambitie	Partners
Voeren van klimaatdialogen	Naar aanleiding van de klimaatstresstest vinden klimaatdialogen plaats met 'de omgeving'. Daarna worden waar nodig maatregelen bedacht en uitgevoerd. Dit leggen we vast in een strategie en uitvoeringsagenda met als doel dat Laarbeek in 2050 klimaatbestendig en –robuust is ingericht.	Duurzaam watersysteem	Peelgemeenten, Arcadis, Waterschap, inwoners, bedrijven en lokale organisaties

Activiteit	Beschrijving / onderbouwing	Bijdrage ambitie	Partners
Vervanging en aanplant van bomen	Om een duurzaam en gevarieerd bomenbestand in Laarbeek te behouden gaan we structureel investeren in vervanging van bomen en waar mogelijk aanplant van nieuwe bomen. We maken een vervangingsplan en starten in het najaar met de uitvoering.	Verhoging biodiversiteit	IVN, Laarbeeks Landschap, inwoners, buurtverenigingen, dorpsraden
Stimuleren van de aanleg en het onderhoud van landschapselementen en erfbeplantingen	We sluiten in het voorjaar een nieuwe samenwerkingsovereenkomst met de provincie voor Stika (stimuleringskader groen blauwe diensten) of maken een eigen regeling voor ondersteuning van particuliere initiatieven ter verbetering van natuur en landschap. Daarnaast blijven we initiatieven voor de aanleg van erfbeplantingen stimuleren en wijzen we op subsidiemogelijkheden daarvoor.	Verhoging biodiversiteit	Provincie, inwoners en (agrarische) bedrijven
Verbetering leefomstandigheden voor bijen en insecten in openbaar groen	We zetten in op verhoging van kennis m.b.t. bijvriendelijk beheer en passen vervolgens ons beheer aan om de leefomstandigheden van bijen en insecten te verbeteren. We maken gebruik van de campagne 'Nederland Zoemt'.	Meer groen en minder verharding in dorpen	IVN, werkvoorbereiders, aannemers, Nederlandse Bijenhoudersvereniging
Ontwikkelen groennorm	In de afwegingen bij het verdelen van de schaarse ruimte in de dorpen vormen ruimte voor groen (en water) nog te vaak sluitposten. Veel andere functies zijn 'genormeerd', denk aan parkeernormen, normen voor breedte van wegen/voetpaden, bestemmingsplanregels, enz. Het zou in de discussie helpen, wanneer we in Laarbeek ook een groennorm zouden kunnen hanteren. We gaan onderzoek doen of dit mogelijk is en hoe dat dan vormgegeven zou kunnen worden.	Meer groen en minder verharding in dorpen	Ontwikkelaars, inwoners, IVN
Groenstrijd 3.0	Na de succesvolle Groenstrijd 2.0 werken we een nieuwe actie uit waarin de realisatie van duurzaamheidsdoelen en combinatie met inwonersparticipatie centraal staat.	Samenwerken voor een duurzame leefomgeving	Inwoners, groenondernemers, belangenorganisaties als IVN, dorpsraden
Organiseren duurzaamheidscafés	We organiseren 2x per jaar Informatiebijeenkomsten over bepaalde onderwerpen waarin de gemeente inwoners informeert en met ze in gesprek gaat. Thema's kunnen heel divers zijn en ook betrekking hebben op duurzame leefomgeving.	Samenwerken voor een duurzame leefomgeving	Per thema anders

## Wat we op de langere termijn willen doen (na 2020)

Activiteit	Beschrijving / onderbouwing	Bijdrage ambitie	Partners
Ruimte voor waterberging aan de dorpsranden	Om overtollig hemelwater te kunnen bergen is ruimte aan de randen van de dorpen nodig. Dat betekent benodigde gronden verwerven of afspraken maken met eigenaren. Veelal kunnen combinaties gemaakt worden met natuurdoelen.	Duurzaam watersysteem	Waterschap, grondeigenaren
Ruimte voor waterberging in het buitengebied	In samenwerking met het waterschap onderzoeken we de kansen en mogelijkheden voor waterberging in het buitengebied. Concreet wordt dit de komende tijd onderzocht in de omgeving van de Heieindse Loop.	Duurzaam watersysteem	Waterschap, grondeigenaren
Vergroten van kennis over bodemvruchtbaarheid / vastlegging CO <sup>2</sup> in de bodem	Bodemvruchtbaarheid is een samenspel van vele factoren. Grofweg gaat het om een balans tussen biologie, chemie en structuur van de bodem. Elk van deze factoren heeft unieke kenmerken. Ze versterken elkaar maar tegelijkertijd bepaalt de zwakste schakel de kracht van het geheel. Het gehalte aan organische stof dat in de bodem aanwezig is, bepaalt in belangrijke mate de bodemvruchtbaarheid. We willen stimuleren dat de kennis over bodemvruchtbaarheid meer gedeeld wordt en dat het bewustzijn groeit. Dit zou moeten aanzetten tot individueel handelen van grondeigenaren.	Verduurzamen grondgebruik buitengebied	ZLTO, agrarische ondernemers
Voorwaarden stellen aan gebruik gemeentelijke pachtgronden	Onderzoek uitvoeren naar de mogelijkheden om voorwaarden te stellen aan het gebruik van gemeentelijke pachtgronden. Bijvoorbeeld door verbod op toepassing chemische middelen, verplichting bloemrijke randen, voorschrijven activiteiten die bodemvruchtbaarheid verhogen, maatregelen om water vast te houden. Bij het stellen van voorwaarden, hoort ook het bieden van zekerheid.	Verduurzamen grondgebruik buitengebied	ZLTO
Ondersteunen duurzame wijzen van landbouw (bijvoorbeeld aanleg voedselbos (agroforestry))	Wanneer initiatiefnemers zich bij de gemeente melden, dan geven we actief ondersteuning in de omschakeling naar duurzame vormen van landbouw. Dat kan via bijdragen in uren, financiën of faciliteren met grond of planvorming. Het betreft altijd maatwerk.	Verduurzamen grondgebruik buitengebied	Agrarische ondernemers

Activiteit	Beschrijving / onderbouwing	Bijdrage ambitie	Partners
Aanleg nieuw bos	Om de biodiversiteit te vergroten en meer CO <sup>2</sup> vast te leggen willen we minimaal 5 hectare nieuw bos aangelegd hebben in 2025. Dit kan zowel in de vorm van grotere oppervlakten bos als in de vorm van kleinere "tiny forests".	Verhoging biodiversiteit	Grondeigenaren
Aanleg keverbanken	Keverbanken zijn verhoogde stroken grond midden in een akker die ingezaaid worden met gras/kruiden. Ze bieden onderdak aan een grote hoeveelheid insecten en bevorderen de vogelstand. We gaan op zoek naar locaties/grondeigenaren die medewerking willen geven aan de aanleg van keverbanken.	Verhoging biodiversiteit	Agrarische ondernemers, grondeigenaren
Actie vergroten boomspiegels	Boomspiegels in verharding zijn vaak erg klein. Het vergroten van de boomspiegels vermindert het aantal m <sup>2</sup> verharding, zorgt voor meer groen en is goed voor waterberging en biodiversiteit. Vanaf 2021 gaan we jaarlijks minimaal 25 boomspiegels vergroten.	Meer groen en minder verharding in dorpen	werkvoorbereiders, Bomenwerkgroep IVN
Actie 'mijn groene plein'	Omvormen van 'versteende' pleintjes naar 'groene oases'. In Laarbeek liggen op diverse plekken pleintjes die grotendeels bestraat zijn. We bekijken de noodzaak daarvan en streven er naar om elk jaar één pleintje zo veel mogelijk te vergroenen en om te vormen tot een 'mini parkje'.	Meer groen en minder verharding in dorpen	Inwoners, werkvoorbereiders
Groene schoolpleinen	Omvormen van verharde schoolpleinen naar groene schoolpleinen. Naast verhoging van de biodiversiteit geeft een groen schoolplein kinderen elke dag de kans op natuurbeleving en biedt het mogelijkheden voor natuureducatie. Een groen schoolplein brengt creativiteit, rust, ontdekking en beleving samen.	Meer groen en minder verharding in dorpen	Scholen, IVN, ouders

## 5. Agenda 'Duurzaam Ondernemen'





## Inleiding

Het thema 'duurzaam ondernemen' omschrijft wat de gemeente doet in samenwerking met Laarbeekse bedrijven en organisaties. En wat de gemeente doet voor de lokale bedrijven om duurzaamheid te stimuleren. Dit vertaalt zich in het verduurzamen van bedrijfsprocessen, maar ook in samenwerking van bedrijven onderling. Bedrijven, met name productiebedrijven en industrie, hebben een groot elektriciteits- en warmteverbruik. Met het oog op de doelen in het Nederlands Klimaatakkoord om de CO<sup>2</sup>-uitstoot en het energieverbruik significant te verminderen, moet er veel gebeuren.

## Proces

De gemeente heeft samen met de Laarbeekse ondernemers, bedrijven en maatschappelijke organisaties nagedacht over de invulling van het thema 'duurzaam ondernemen' en de prioriteiten die hierin gesteld kunnen worden. Een groot collectief belang voor ondernemers en bedrijven zit in efficiëntie en financieel rendement. Daarom is het faciliteren en stimuleren van samenwerking en kennisdeling erg nuttig. Als bedrijven van elkaar leren en ervaren hoe duurzaamheid juist kan leiden tot efficiëntie en financieel rendement, wordt het aantrekkelijker om duurzame maatregelen te nemen. Daarnaast is het bewustzijn onder ondernemers over de verduurzamingsopgave en mogelijkheden voor verduurzaming nog beperkt. Het toepassen van duurzame maatregelen in bedrijfsprocessen vraagt vaak om specifieke kennis. Daarom is er vraag naar voorlichting in samenwerking met partijen die deze expertise hebben. Tot slot heeft stimuleren en faciliteren meer kracht als de gemeente zelf het goede voorbeeld geeft. Dit is verder uitgewerkt onder het thema 'duurzame gemeentelijke bedrijfsvoering'.

Bovenstaande input heeft zich vertaald naar het volgende toekomstbeeld, aan de hand waarvan ambities en activiteiten zijn vormgegeven:

***Laarbeekse ondernemers en bedrijven besparen energie waar mogelijk en maken in 2050 bijna geen gebruik meer van fossiele energiebronnen. Ze werken zoveel mogelijk circulair en dragen in kennis, kunde en middelen bij aan het verduurzamen van de maatschappij.***

## Ambities

- 1. Samenwerking:** Ondernemers vinden elkaar in samenwerking en helpen elkaar om maatschappelijk verantwoord en duurzaam te ondernemen.
- 2. Circulair ondernemen:** Ondernemers maken optimaal gebruik van elkaars reststromen. Dit geldt zowel voor resten grondstoffen als energie.
- 3. Energiebesparing:** Bedrijven en ondernemers hebben hun energieverbruik significant verduurzaamd door middel van besparing, groene energie en duurzame warmte. Grote bedrijfsdaken zijn waar mogelijk ingezet voor zonnepanelen en er zijn slimme oplossingen toegepast in het verduurzamen van productie en bedrijfsvoering.
- 4. Zichtbaarheid:** Inwoners weten duurzame bedrijven en producten te vinden in de gemeente.

## Wat we nu al doen en blijven doen:

Activiteit	Beschrijving / onderbouwing	Bijdrage ambitie	Partners
4xP (People, Planet, Profit in De Peel)	Programma waarbij deelnemende ondernemers inzicht krijgen in hun MVO-prestaties en worden geadviseerd en ondersteund in de implementatie van maatregelen om MVO-prestaties te verbeteren.	Samenwerking, Circulair ondernemen, Energiebesparing	Ondernemersclub Vier, Innovatiehuis De Peel
Innovatiehuis De Peel	Samenwerking met andere Peelgemeenten, het waterschap en het bedrijfsleven omtrent innovatie. Voorbeelden hiervan zijn duurzame productieprocessen, de boerderij van de toekomst en duurzame inzetbaarheid van personeel.	Samenwerking, Circulair ondernemen, Energiebesparing	Gemeenten Asten, Deurne, Gemert-Bakel, Helmond, Someren, Waterschap Aa en Maas, VNO-NCW Brabant-Zeeland
Boer, Bier, Water	Samenwerking waarbij restwater van Swinckels hergebruikt wordt bij agrarische bedrijven voor irrigatie. Ook is er aandacht voor duurzaam en verantwoord agrarisch grondgebruik, zodat de bodem vitaal blijft en verdroging wordt tegengegaan. Daarnaast wordt innovatie gestimuleerd waarmee het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen kan worden verminderd.	Samenwerking, Circulair ondernemen	Swinckels Family Brewers, ZLTO, Waterschap Aa en Maas, Rabobank, Agrifirm en de Europese Unie

## Nieuwe activiteiten die we in 2020 opstarten:

Activiteit	Beschrijving / onderbouwing	Bijdrage ambitie	Partners
InduSym	InduSym brengt bedrijven in contact die baat hebben bij elkaars reststromen. InduSym haalt informatie op over energie- en materiaalgebruik, waarna gekeken wordt hoe deze stromen circulair te maken zijn op een efficiënte en duurzame manier.	Samenwerking, Circulair ondernemen, Energiebesparing	InduSym, ondersteund door de gemeente, parkmanagement en Innovatiehuis De Peel
Inventariseren restwarmte en reststromen (biomassa)	Om de warmtevraag en het warmteaanbod in de gemeente te kunnen duiden in een transitievisie warmte, moeten reststromen van biomassa en restwarmte duidelijk in beeld zijn.	Circulair ondernemen, Energiebesparing	Samenwerking RES MRE, Parkmanagement, InduSym, ODZOB

Activiteit	Beschrijving / onderbouwing	Bijdrage ambitie	Partners
Aanhaken in communicatie bij ondernemersplatformen	Input en informatie geven tijdens samenkomsten van ondernemersplatformen over duurzame maatregelen voor bedrijven, in samenwerking met partners. Input leveren voor interne nieuwsbrieven en mailings.	Samenwerking, Zichtbaarheid	Stichting Parkmanagement Laarbeek, Innovatiehuis De Peel, Vier, Centramanagement, Ondernemersfonds, e.a.
Lobbyen voor (financieel) interessante regelingen voor ondernemers omtrent duurzame maatregelen.	In proces ondersteunen van (collectieve) duurzame initiatieven, zoals inkoop zonnepanelen. Invloed uitoefenen op wet- en regelgeving waar mogelijk.	Samenwerking	Stichting Parkmanagement Laarbeek, ondernemersfonds Laarbeek, Zonnig Helmond de Peel B.V.

## Wat we op de langere termijn willen doen (na 2020):

Activiteit	Beschrijving / onderbouwing	Bijdrage ambitie	Partners
Duurzaamheidsmarkt	Diverse verenigingen en bedrijven laten zien wat er zoal aan duurzame initiatieven bestaat. Daarnaast worden er activiteiten georganiseerd.	Samenwerking, Zichtbaarheid	Diverse verenigingen en bedrijven. SPDL, Energiehuis Helmond
Duurzame bedrijven in beeld	Er zijn diverse goede voorbeelden van duurzame bedrijven/boeren. Het is goed om deze voorbeelden 'in the picture' te zetten en te laten zien wat er zoal op het vlak van duurzaamheid gebeurt. Overzicht van duurzame bedrijven (wellicht in kaart) op de gemeentelijke website. Wat doen ze? Waar kun je duurzame producten vinden? Wie kan helpen met het verduurzamen van je huis? Promotie van deze tool.	Zichtbaarheid	Duurzame initiatieven, (agrarische) bedrijven, organisaties, Mooi Laarbeek Krant
Organiseren duurzaamheidscafé	We organiseren 2x per jaar informatiebijeenkomsten over bepaalde duurzaamheidsonderwerpen waarin de gemeente inwoners informeert en met ze in gesprek gaat. Thema's kunnen heel divers zijn en ook betrekking hebben op duurzaam ondernemen.	Samenwerking	Gastsprekers en experts. O.a. Innovatiehuis De Peel, Ondernemersclub Vier, Stichting Parkmanagement Laarbeek

## 6. Agenda 'Duurzaam Grondstoffengebruik'



## Inleiding

Duurzaam grondstoffengebruik gaat over het verminderen van afval, door bijvoorbeeld het hergebruiken van spullen, het kiezen voor producten en materialen die langer meegaan, het verminderen van verpakkingsmateriaal, het repareren van spullen die kapot zijn en het doorverkopen van tweedehands spullen. Het gaat ook over het zo goed mogelijk scheiden en recyclen van het afval dat toch overblijft. Dit is niet alleen een Laarbeekse ambitie maar ook een bovengemeentelijke verplichting. De landelijke VANG-doelstelling (Van Afval Naar Grondstof) is dat 75% van het afval op de juiste manier is gescheiden en er nog maar 100 kg restafval per persoon per jaar geproduceerd wordt. In het Manifest voor een Afvalloze Samenleving, dat door Laarbeek is ondertekend, wordt dit nogmaals bevestigd. In Laarbeek werd in 2017 ongeveer 65% scheiding gehaald over een gemiddelde van 538 kg afval per persoon. Dat betekent dat er nog 188 kg restafval overblijft.

## Proces

Tijdens de focusavond met inwoners kwam naar voren dat duurzaamheid en afval vooral associaties oproept met plastic verminderen, zwerfafval tegengaan en afval goed scheiden. Ook initiatieven als het repair café en de handel in tweedehands spullen, bijvoorbeeld via websites, sociale media en kringloopwinkels werden benoemd. Om deze thema's invulling te geven zijn communicatie en voorlichting essentieel, omdat er vooral gedragsverandering van inwoners nodig is om de thema's een goede invulling te geven. De gemeente kan dit met campagnes ondersteunen, maar ook met fysieke maatregelen (zoals het plaatsen van vuilnisbakken tegen zwerfvuil, het faciliteren van afval scheiden).

Ook in overleg met andere gemeenten, ketenpartners zoals Blink en in eerdere discussies met de gemeenteraad over het 'werkplan circulaire economie' wordt duurzaam grondstoffengebruik op deze manier ingevuld. Op basis van deze input wordt het volgende toekomstbeeld geformuleerd:

***Inwoners, bedrijven en instellingen in Laarbeek gaan op een duurzame manier om met materialen. Hierdoor ontstaat zo min mogelijk afval en het afval dat er is wordt op de juiste plaatsen ingeleverd, zoveel mogelijk gescheiden en hergebruikt.***

## Ambities:

- 1. Afval verminderen en scheiden:** De VANG-doelstellingen voor afvalscheiding worden behaald en Laarbeek voldoet aan het 'Manifest voor een Afvalloze Samenleving'.
- 2. Zwerfafval verminderen:** Het volume zwerfafval en dumping van afval in de gemeente loopt terug, er is een monitoringssysteem voor zwerfafval en het afval dat toch wordt aangetroffen wordt regelmatig opgeruimd.
- 3. Plasticvrij:** Plastic wordt zoveel mogelijk uitgebannen uit de gemeente. Het plastic dat overblijft wordt gescheiden ingezameld en gerecycled.
- 4. Afvalverwerking:** Er worden werkafspraken gemaakt met onze partnerorganisaties over lokale en hoogwaardige verwerking van afval.
- 5. Hergebruik en reparatie:** Er is een actieve handel in tweedehands spullen en het is mogelijk om kapotte spullen en apparaten te laten repareren.

## Wat we nu al doen en blijven doen:

Activiteit	Beschrijving / onderbouwing	Bijdrage ambitie	Partners
Vrijwilligers faciliteren	Vrijwilligers die zwerfvuil ruimen krijgen grijpstokken, zakken e.d.	Zwerfafval verminderen	Buurtconciërge, diverse (vrijwilligers)-organisaties
Scheidingsanalyse	Laten uitvoeren van recente scheidingsanalyse van restafval in Laarbeek en resultaten laten zien aan inwoners als onderdeel van de voorlichtingscampagne.	Afval verminderen en scheiden	Blink
Landelijke opschoondag	Meedoen aan landelijke opschoondag, waarin met groepen vrijwilligers zwerfvuil wordt opgeruimd langs de wegen.	Zwerfafval verminderen	Scouting, IVN, scholen

## Nieuwe activiteiten die we in 2020 opstarten:

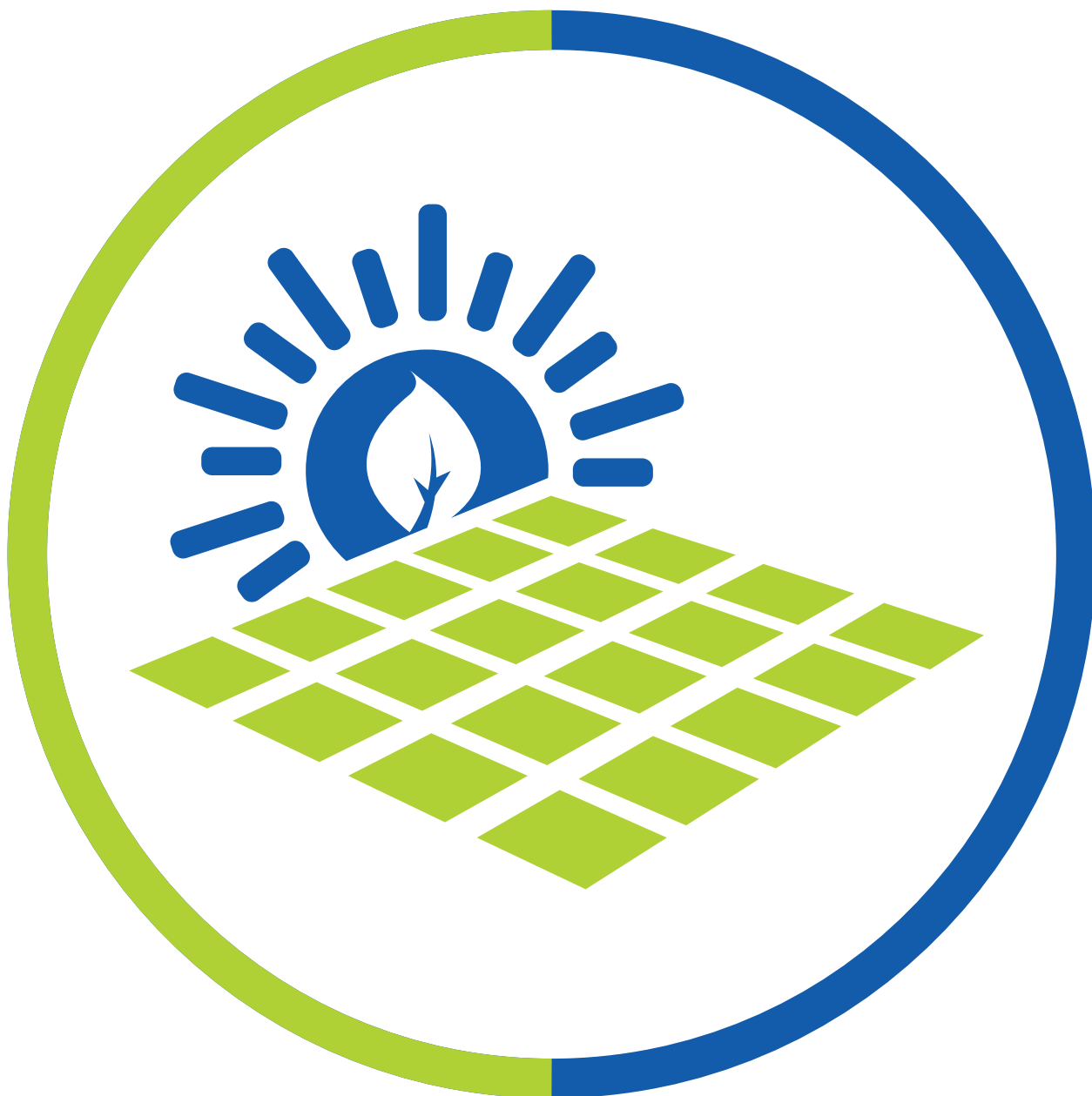
Activiteit	Beschrijving / onderbouwing	Bijdrage ambitie	Partners
Voorlichtingscampagne	Campagne met o.a. sociale media, krant, achterkant afvalkalender en een 'voorbeeld-container' waarop scheiding wordt weergegeven.	Afval verminderen en scheiden	Diverse media
Gastles Commanderiej College	Gastles over afvalscheiding, snoeproutes en zwerfvuil.	Afval verminderen en scheiden, Zwerfafval verminderen, Plasticvrij	Commanderiej College
Activiteit JGR	Samen met Jeugdgemeenteraad activiteit opzetten rondom het verminderen van plastic / minder afval produceren.	Plasticvrij, Afval verminderen en scheiden	JGR, evt. Nederland Schoon
Supermarktactie	Bij supermarkten aandacht vragen voor verpakkingsplastic en alternatieven, zoals linnen broodzakjes, papieren zakken en eigen verpakkingen meenemen. Incl. campagne voor aankondigen ervan.	Plasticvrij	Supermarkten en andere winkels
Attero	Bij aanbesteding nieuw GFT-contract (loopt af in 2020) rekening houden met duurzaamheid.	Afvalverwerking	Attero / Blink / AWM / BIZOB
Textielinzameling	Bij aanbesteding textielinzameling rekening houden met duurzaamheid / hoogwaardige sortering en verwerking.	Afval verminderen en scheiden	Blink / BIZOB / Pandilla

## Wat we op de langere termijn willen doen (na 2020):

Activiteit	Beschrijving / onderbouwing	Bijdrage ambitie	Partners
Blink	Afspraken met Blink maken over verduurzamen bedrijfsvoering (waterstofauto's, nascheiding etc.).	Afval verminderen en scheiden, Afvalverwerking	Blink
Organiseren 'plastic challenge'	Schrijven over de plastic challenge als 'goed voornemen'. Het grote consumeren van kerst ligt weer achter ons: nu proberen om een tijdlang plastic te vermijden.	Plasticvrij	Diverse media
Organiseren 100-100-100 actie	Landelijke campagne: 100 huishoudens 100 dagen 100% afvalvrij.	Afval verminderen en scheiden	Project 100-100-100
Informatiecampagne tweedehands kopen en verkopen	Informatie over de manieren waarop spullen in Laarbeek een tweede leven krijgen, ism met organisaties die spullen inzamelen (kringloopwinkel, kledingbank...).	Hergebruik en reparatie	Maatschappelijke organisaties
Evenement met Repair Café	Repair Café in het zonnetje zetten door evenement met de vrijwilligers.	Hergebruik en reparatie	Repair Café



## 7. Agenda 'Duurzame Energie'





## Inleiding

Duurzame energie gaat over de omschakeling van energieopwekking via fossiele brandstoffen (aardgas, steenkool, aardolie) naar duurzame bronnen van energieopwekking als zon, wind en aardwarmte. In tegenstelling tot de meeste andere thema's is duurzame energie een thema waarbij de gemeente vanuit de Provincie en het Rijk veel taken krijgt opgelegd, en waarin beperkte speelruimte is om een eigen invulling te geven van het proces. Met name via de verplichting tot participeren in de Regionale Energie Strategie (RES) en het opstellen van een Transitievisie Warmte wordt de gemeente in haar planning gestuurd door bovengemeentelijk beleid.

## Proces

De RES en het opstellen van de Transitievisie Warmte zijn processen waarin participatie van inwoners aan de voorkant minder prominent is. Het beleid op hoofdlijnen is zowel erg technisch van aard als mogelijk controversieel, en daarom wordt het vooral met behulp van experts voorbereid. Dit voorbereidingstraject is in 2019 ingezet met hulp van externe adviesbureaus en een informatie- en visievormende sessie met de gemeenteraad tijdens een thematische raadsavond. De input voor dit thema is dan ook informatie uit de adviesrapporten, discussies met de raad, en het traject van het komen tot een Omgevingsvisie voor het buitengebied van Laarbeek waarin de energietransitie een prominente rol speelt.

Participatie en communicatie met inwoners zal in de komende jaren echter steeds belangrijker worden. Zodra de strategie en visie duidelijk zijn, zullen inwoners meer betrokken worden bij de uitwerking en planvorming. Het afstappen van aardgas, verminderen van stroom- en warmtegebruik en het duurzaam opwekken van stroom vraagt voor inwoners een grote verandering in hun gedrag en in hun woning, en veelal wordt aan woningeigenaren ook nog gevraagd om financieel bij te dragen. Daarnaast zullen bewoners soms, bij een wijkbrede aanpak, geen andere keuze hebben dan mee te gaan in de veranderingen. Wijkplannen staan of vallen daarom met hoe ze door de inwoners gedragen worden, en in het verlengde daarvan hoe wij inwoners meenemen in de plan- en besluitvorming. Daarom staat participatie tijdens het uitwerken van de plannen en de implementatie centraal. Op die manier kan de gemeente samen met haar inwoners, bedrijven en instellingen vorm geven aan het volgende toekomstbeeld:

***In 2030 is in Laarbeek op een zorgvuldige en breed gedragen manier een CO<sup>2</sup>-reductie gerealiseerd van 49% ten opzichte van 1990, door middel van de opwek van duurzame elektriciteit en duurzame warmte. In 2050 is deze CO<sup>2</sup>-reductie zelfs 95%.***

## Ambities:

- 1. Lokale warmtetransitie:** Laarbeek heeft een transitievisie warmte voor de gemeente, inclusief uitvoeringsplan zodat per wijk duidelijk wordt wat de aanpak en planning is om de warmtevoorziening te verduurzamen.
- 2. Lokale stroomtransitie:** in Laarbeek wordt groene stroom opgewekt in zowel grootschalige projecten als in kleinschalige opstellingen voor particulieren en bedrijven.
- 3. Regionale energiestrategie (RES):** Laarbeek participeert in het opstellen, uitvoeren en herzien van de Regionale Energie Strategie in de MRE-regio en zoekt hierbij in het bijzonder afstemming en samenwerking in subregio De Peel.

## Wat we nu al doen en blijven doen:

Activiteit	Beschrijving / onderbouwing	Bijdrage ambitie	Partners
Deelname werkgroep warmte MRE	We nemen actief deel aan de werkgroep warmte van de MRE om bij te dragen aan de strategievorming in de regio. Daarnaast doen we kennis op over de lokale vormgeving van de warmtetransitie.	Lokale warmtetransitie, Regionale energiestrategie (RES)	MRE-structuur RES, werkgroep warmte RES, warmte-transitiemakers provincie
Opstellen en uitvoeren visie op grootschalige opwek duurzame energie	De visie schetst onder welke voorwaarden projectaanvragen voor het op grote schaal opwekken van duurzame energie in Laarbeek overwogen kunnen worden.	Lokale stroomtransitie	N.v.t.
Faciliteren kleinschalige opwek	Naast grootschalige opwek willen we ook voor individuele bedrijven en huishoudens de opwek van groene stroom stimuleren. Dit wordt meegenomen binnen de thema's duurzaam wonen en duurzaam ondernemen.	Lokale stroomtransitie	Inwoners en ondernemers
Beleidsharmonisatie de Peel	In overleg met de andere Peelgemeenten wordt gezocht naar harmonisatie van energiebeleid, met nadruk op landschappelijke voorwaarden.	Regionale energiestrategie (RES)	Peelgemeenten

## Nieuwe activiteiten die we in 2020 opstarten:

Activiteit	Beschrijving / onderbouwing	Bijdrage ambitie	Partners
Aanvraag proeftuin aardgasvrije wijk	Schrijven van een aanvraag voor subsidie om een proeftuinwijk aardgasvrij te maken.	Lokale warmtetransitie	bewoners(groepen) beoogde wijken, Enpuls, warmte-transitiemakers provincie
Begeleiden aanvragen grootschalige opwek	In de Visie op grootschalige opwek worden pilotprojecten voor zonne- en windparken toegestaan. Deze worden beoordeeld en begeleid bij de uitvoering, inclusief participatietraject met omwonenden / inwoners.	Lokale stroomtransitie	Initiatiefnemers, omwonenden
Evaluatie en evt. aanpassing visie grootschalige opwek	Na de eerste resultaten met projecten die op basis van de visie op grootschalige opwek worden toegestaan, wordt de visie geëvalueerd en eventueel herzien.	Lokale stroomtransitie	N.v.t.
Opstellen en vaststellen RES 1.0	We participeren in de totstandkoming van de RES en in de uitvoering daarvan.	Regionale energiestrategie (RES)	21 MRE-gemeenten, Enexis, provincie

## Wat we op de langere termijn willen doen (na 2020):

Activiteit	Beschrijving / onderbouwing	Bijdrage ambitie	Partners
Transitievisie warmte vaststellen	Vaststellen van een plan voor de transitie naar aardgasvrij wonen in Laarbeek, met uitvoeringsplan en planning per wijk. Een communicatiestrategie is hiervan een essentieel onderdeel, zowel tijdens de vormgeving als tijdens de uitvoering.	Lokale warmtetransitie	Warmtetransitie-makers provincie, werkgroep warmte RES, Enexis, Enpuls, bewoners(groepen), Woningcorporaties
Uitvoering RES	Implementatie van de energietransitie in Laarbeek op basis van de RES.	Lokale warmtetransitie, Lokale stroomtransitie, Regionale energie-strategie (RES)	21 MRE-gemeenten, Enexis, provincie



## 8. Duurzame Gemeentelijke Organisatie



## Inleiding

Als organisatie heeft de gemeente Laarbeek een grote zichtbaarheid voor de inwoners en bezoekers van bijvoorbeeld het gemeentehuis en ander gemeentelijk vastgoed. Het geven van het goede voorbeeld op het gebied van verduurzaming is daarom een krachtig signaal. Tegelijk wordt aan de gemeente vaak de vraag gesteld 'wat doen jullie dan?' of willen mensen een concreet voorbeeld zien van de werking van een maatregel zoals een warmtepomp of sedumdak. Ook als grote organisatie kunnen we ons steentje bijdragen aan verduurzaming. Dat kan door bijvoorbeeld te besparen op hoeveel we printen, ons inkoopbeleid te wijzigen, 's-avonds het gebouw niet te verlichten, of bij onze relatiegeschenken te kiezen voor lokale en duurzaam geproduceerde producten. Een duurzame gemeentelijke bedrijfsvoering wordt verwoord in het volgende toekomstbeeld:

***De gemeentelijke organisatie van Laarbeek is duurzaam ingericht. Dit is door de hele organisatie te zien in de keuzes die worden gemaakt rondom inkoop, werkgedrag, mobiliteit en het verduurzamen van het gemeentelijk vastgoed.***

## Ambities

- 1. Inkoop:** Bij de inkoop van diensten en producten wordt het milieu zo min mogelijk belast.
- 2. Mobiliteit:** Er wordt zoveel mogelijk CO<sup>2</sup> bespaard in de mobiliteitsstromen.
- 3. Vastgoed:** Het gemeentelijk en maatschappelijk vastgoed is energieneutraal waar mogelijk.
- 4. Werkgedrag:** Werknemers vullen hun werkzaamheden waar mogelijk op een duurzame manier in, bijvoorbeeld door spaarzaam en duurzaam om te gaan met middelen.
- 5. Voorbeeldfunctie:** De gemeentelijke organisatie wordt gezien als voorbeeld in het nemen van duurzaamheidsmaatregelen.

## Wat we nu al doen en blijven doen:

Activiteit	Beschrijving / onderbouwing	Bijdrage ambitie	Partners
Elektrische voertuigen	Inzetten van elektrische voertuigen voor de werkbezoeken van medewerkers en als vervoersmiddel van de BOA's.	Mobiliteit	Medewerkers
Energiescans	In samenwerking met BIZOB en 7 andere regiogemeenten koopt de gemeente Laarbeek Energie Prestatie Adviezen en energielabels in voor het gemeentelijk vastgoed. Laarbeekse sportclubs en verenigingen met eigen vastgoed kunnen aansluiten bij deze actie.	Vastgoed	BIZOB, geïnteresseerde sportclubs en verenigingen
Communicatie & PR	De gemeentelijke organisatie heeft een voorbeeldfunctie als het gaat om de verduurzamingsopgave. Iedereen zal hierin zijn steentje moeten bijdragen. Om haar inwoners te motiveren, zal de gemeente zelf ook actie moeten ondernemen.	Voorbeeldfunctie	Diverse media

## Nieuwe activiteiten die we in 2020 opstarten:

Activiteit	Beschrijving / onderbouwing	Bijdrage ambitie	Partners
Manifest Maatschappelijk Verantwoord Inkopen (MVI)	De gemeente stelt hierin doelstellingen die verder gaan dan het toepassen van de minimumeisen. Drie focuspunten hierin: CO <sup>2</sup> -reductie, milieuvriendelijk materiaalgebruik en afvalloze organisatie.	Inkoop	BIZOB, PIANOo, leveranciers
Werksessies duurzaam inkopen	Drie werksessies waarin de voortgang van de inkoopdoelstellingen worden besproken. Enerzijds met als doel om de voortgang te bewaken, anderzijds met het doel om blijvende aandacht voor dit doel te vragen in de organisatie.	Inkoop	Onder verantwoordelijkheid van gemeentelijk projectleider MVI
Uitvoeren maatregelen energiescans via MJOP	In het Meerjaren Onderhouds Plan (MJOP) wordt een route uitgestippeld waarin duidelijk wordt wanneer welke gebouwen zoveel mogelijk zijn verduurzaamd, welke acties daarvoor moeten worden genomen en hoeveel dit zal kosten. Bij uitvoering ook zichtbaar maken voor inwoners.	Vastgoed, Voorbeeld-functie	Beheerders, aannemers

## Wat we op de langere termijn willen doen (na 2020):

Activiteit	Beschrijving / onderbouwing	Bijdrage ambitie	Partners
Duurzame mobiliteit belonen	Belonen van werknemers die duurzaam reizen, bijv. door vergoeden van OV / fiets.	Mobiliteit	Medewerkers
Duurzaam gedrag stimuleren	Acties rondom bijv. printgedrag, koffiebekertjes, plastic gebruik, lichten uitdoen, computer niet op standby en dergelijke voor duurzamer werkgedrag.	Werkgedrag	Medewerkers



